

ZECCÂC

İbâne ve t-tefhîm ‘an me‘ânî Bismil-lâh irrahmân irrahîm. Besmele hakkında seksen soruyu ve cevaplarını kapsar (nşr. Abdülfettâh Seyyid Selîm, *MMLA*, XXXIX/1 [Kahire 1416/1995], s. 49-105). **4. Mâ Yenşarîfû ve mâ lâ-yenşarîfû** (nşr. Hüdâ Mahmûd Karâa, Kahire 1391/1971, 1414/1994). **5. Fe‘altû ve ef‘altû** (Kahire 1325/1907; nşr. Muhammed Abdülmün‘im Hafâcî, Kahire 1368/1949; nşr. Mâcid Hasan ez-Zehabî, Dimaşk 1404/1984; nşr. Ramazan Abdüttevâb – Subayh et-Temîmî, Kahire 1415/1995). Kelimelerin ilk harfine göre alfabetik düzenlenen eserde üçlü kök fiili ile if‘âl kalıbı arasında anlam değişikliği bulunan veya değişiklik olmadan kullanılan fiillere dairdir. **6. Sırrû‘n-naḥv.** Hüdâ Mahmûd Karâa eseri, *ez-Zeccâc ve eşeruhû fi‘n-naḥvi ve ş-şarîi ma‘a tahkîkî Sırrî‘n-naḥv* başlıklı yüksek lisans tezinde tahkik edip (1968, Aynüşems Üniversitesi) daha sonra yayımlamıştır (Kahire 1391/1971). **7. Halku‘l-insân.** İnsan organizmasına ilişkin kelimeleri kapsayan bir lugatçe olup İbrâhim es-Sâmerrâî tarafından neşredilmiştir (Bağdat 1962, 1964; *Mecelletü‘l-Mecma‘i‘l-‘İlmiyyi‘l-‘İrâkî*, X [Bağdat 1963], s. 106-155; *Resâ‘il ve nuşûş* içinde, Beyrut 1411/1991, s. 21-64). **8. Kitâbü‘l-Envâ‘.** Kadîm halk astronomisi ve meteorolojisine dair kelime ve tabirleri içine alan bir lugatçedir (nşr. İzzet Hasan, Dimaşk 1427/2006). **9. Kitâbü‘l-Elifâz** (Rabat el-Mektebetü‘l-‘âmme, Kettânî, nr. 996, vr. 135-219). **10. Kitâbü‘l-İştîkâk** (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2358/2, vr. 26-41). **11. Kitâbü Hurûfi‘l-me‘ânî** (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3740/7). **12. el-Müşelleş fi‘l-luġa (Şelâsetü kütüb fi‘l-müşelleşât).** Bir hareketinin değişmesiyle üç türlü okunabilen, aynı ya da farklı anlamlar taşıyan üçlü yapılarla ilgili bir eserdir (nşr. Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed el-Âyîd, *Mecelletü Câmi‘ati ‘Ummü‘l-kurâ li‘l-buḥûşî‘l-‘İlmiyye* içinde III/4, Mekke 1411). **13. er-Red ‘alâ Şa‘leb fi‘l-Faşîḥ (el-Mu‘âḥazât ‘ale‘l-Faşîḥ li‘l-Sa‘leb)** (yazmaları için bk. Sezgin, VIII, 99). İbn Hâleveyh *el-İntişâr li‘l-Sa‘leb*, Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî *er-Red ‘ale‘z-Zeccâc* (nşr. Abdülmün‘im et-Tikrîti – Subeyh eş-Şâtî, Bağdat 1980) adıyla birer eser kaleme almıştır. Bunlardan başka kaynaklarda *Mâ Füssire min Câmi‘i‘l-mantîk*, *Kitâbü‘l-‘Arûz*, *Kitâbü‘l-Kavâfi / Kitâbü‘l-Kâfi fi esmâ‘i‘l-kavâfi*, *el-Fark beynel-müzekker ve‘l-mü‘ennes*, *Halku‘l-feres*, *Muḥtaşarü‘n-naḥv*, *Şerḥu ebyâti Sibeveyhi*, *Kitâbü‘n-Ne-vâdir*, *Kitâbü‘l-Efvâh*, *el-Vaḳf ve‘l-ib-*

tidâ‘, *er-Red ‘ale‘l-Müberred*, *Kitâbü‘l-Emâlî*, *el-Maḳşûr ve‘l-memdüd*, *Kitâbü‘ş-Şecere (et-Taḳrîb)* adlı eserler de Zeccâc‘a nisbet edilmektedir. *İ‘râbü‘l-Ḳur‘ân el-Mensûb ile‘z-Zeccâc* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî, I-III, Kahire 1383-1385/1963-1965) adıyla yayımlanan eserin Durmuş Ali Kayapınar, Ahmed Râtîb en-Neffâh ve Muhammed ed-Dâî‘nin yaptığı araştırmalar sonucu Bâkûlî‘ye ait *Kitâbü‘l-Cevâhir* olduğu anlaşılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Zeccâc, Me‘ânî‘l-Ḳur‘ân ve i‘râbü‘h (nşr. Abdülcelîl Abduh Şelebî), Beyrut 1408/1988, neşreden giriş, I, 5-37; Ebû Ali el-Fârîsî, *el-Eġfâl* (nşr. Abdullah b. Ömer el-Hâc İbrâhim), Ebûzâbî 1424/2003, neşreden giriş, I, 17-29; İbnü‘n-Neđîm, *el-Fihrist* (nşr. G. Flügel), Beyrut 1964, s. 60; Hatîb, *Târîḥu Bağdâd* (nşr. Beşşâr Awâd Ma‘rûf), Beyrut 1422/2001, VI, 613-618; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü‘l-elibbâ‘* (nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî), Zerkâ (Ürdün), 1405/1985, s. 183-184; Yâkût, *Mu‘cemü‘l-üdebe‘*, Beyrut 1400/1980, I, 130-151; V, 134-143; İbnü‘l-Kırtî, *İnbâḥü‘l-ruvât*, I, 194-201; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 49-50; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, VII, 79-81; Brockelmann, *GAL*, I, 111-112; *Suppl.*, I, 170-172; Şevki Dayf, *el-Medârisü‘n-naḥviyye*, Kahire 1968, s. 135; Sezgin, *GAS*, VIII, 99-101; IX, 81-82; Muḥarrem Çelebi, *Me‘ânî‘l-Kur‘ân ve ez-Zeccâc* (doktora tezi, 1976), Atatürk Üniversitesi İslâm İlimler Fakültesi, s. 167-204; Abdülhamîd Seyyid Tilib, *Ġarîbü‘l-Ḳur‘ân, ricâlü‘hü ve menâhicühüm min İbn ‘Abbâs ile Ebi Ḥayyân*, Küveyt 1986, s. 218-237; Mustafa es-Sâvî el-Cüveynî, *Medârisü‘l-tefstrî‘l-Kur‘ânî*, İskenderiye 1992, s. 93-103; Abdülhüseyn el-Mübârek, “Min a‘lâmi‘n-naḥvi‘l-Başrî: Ebû İshâk ez-Zeccâc”, *Mecelletü Külliyyeti‘l-âdâb, Câmi‘atü‘l-Başra*, V/7, Basra 1392/1972, s. 36-63; Ahmed Râtîb en-Neffâh, “Kitâbü İrâbî‘l-Ḳur‘ân el-mensûb ile‘z-Zeccâc”, *MMLADm.*, XLIX (1974), s. 93-112; Muhammed ed-Dâî, “Kitâbü İrâbî‘l-Ḳur‘ân”, *a.e.*, LXVI/1 (1991), s. 77-106; Mey Fâzil Câsim, “Menḥecü Kîtabî İrâbî‘l-Ḳur‘ân el-mensûb ile‘z-Zeccâc ḥaṭa‘en ve mülâḥazât ḥavle nisbetihî”, *el-Mevrid*, XXVII/2, Bağdad 1420/1999, s. 33-39; Süleyman Ebû Sitte, “Kitâbü‘l-‘Arûz li‘z-Zeccâc”, *Mecelletü‘d-dirâsâti‘l-luġaviyye*, VI/3, Riyad 1425/2004, s. 87-186; C. H. M. Versteegh, “al-Zaġdjâdj”, *El‘* (İng.), XI, 377-378.

EMRULLAH İŞLER

ZECCÂCÎ, Ebû Amr

(أبو عمرو الزحاجي)

Ebû Amr Muhammed b. İbrâhim b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeccâcî (ö. 348/959-60)

İlk sûfilerden.

Nişâburlu‘dur. Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Osman el-Maġribî, Ebû‘l-Hüseyn en-Nûrî, İbrâhim el-Havvâs, İbn Haffî gibi sûfilerin sohbetine katıldı. Mekke‘de vefatına kadar mücâvir kaldığından “Şeyhü‘l-Ha-

rem” lakabıyla anıldı. Sülemî, anne tarafından dedesi İbn Nuceyd es-Sülemî‘nin Mekke‘nin önde gelen şeyhlerinden olan Ebû Amr ez-Zeccâcî ile görüşüğünü, onun burada kurduğu sohbet halkasına Ebû Bekir el-Kettânî, Ebû Ya‘kûb en-Nehrecürî, Ebû Muhammed el-Mürtaiş gibi ilk dönem sûfilerinin iştirak ettiğini ve her meselede Zeccâcî‘ye danıştıklarını kaydeder (*Ṭabakât*, s. 431). Cüneyd-i Bağdâdî‘den tarikat hırkası giyen Zeccâcî‘nin silsilesi Serî es-Sakatî vasıtasıyla Ma‘rûf-i Kerhî‘ye ulaşır. Ebû Osman el-Maġribî, Zeccâcî‘den hırka giyenler arasındadır (İbn Ebû Usaybia, I, 741). Cüneyd-i Bağdâdî kendisini Ruveym b. Ahmed ile görüşmemesi konusunda uyarıyordu. Ferîdüddin Attâr‘a göre bunun sebebi, bir dönem kadılık yapan ve halifenin güvenini kazanan Ruveym‘in muhtemelen halifenin siyasi işleriyle ilgilenmesidir (*Tezkiretül-evliyâ*, s. 506; Hatîb, VIII, 430). Kuşeyrî‘nin oğlu Ebû‘n-Nasr Abdürrahîm‘in aktardığına göre Zeccâcî bir Hicaz seferinden dönüşünde ziyaret ettiği Ebû Osman el-Maġribî ona Cüneyd-i Bağdâdî‘yi ziyaret edip etmediğini, sohbetini dinleyip dinlemediğini sormuş, olumlu cevap alması üzerine bununla gururlanmamasını, zira Cüneyd‘in sözlerinin haline uymadığını söylemiştir (*eş-Şevâhid ve‘l-emşâl*, vr. 63^b). Zeccâcî‘nin Cüneyd-i Bağdâdî ile münasebetine dair diğer bir rivayete göre bir defasında hacca gitmek için yola çıkarken Cüneyd‘in yanına uğradığında mürşidi ona 1 dirhem verip dua etmiş, dirhemi ridâsının kenarına sıkıştıran Zeccâcî yol boyunca bu dirhemi harcama ihtiyacı duymamıştır. Hac dönüşü Cüneyd parayı niçin harcamadığını sormuş, o da “duanın tesiriyle” diye cevap vermiştir (Abdükerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, s. 451). Zeccâcî riyâzet ve mücâhede hususunda son derece titizdi. Mekke‘de yaşadığı uzun yıllar boyunca Harem-i şerif sınırları içinde tahâret yapmadığı ve bunun için Harem sınırı dışına çıktığı rivayet edilir (*a.g.e.*, s. 138). Mekke‘de mücâvir hayatı yaşayanların bazı mânevî sorumlulukları yerine getirmesi gerektiğine inanan Zeccâcî bunların kalbinin mâsivâdan bir şeyle meşgul olmasının hüsrana uğramasına yeteceğini, Harem-i şerif‘te iken Allah‘tan başkasından yardım uman kimseyi Allah‘ın kendi civarından uzaklaştıracağını, kalbine cimrilik vereceğini, dilini devamlı şikâyetçi kılaçağını, kalbini mârifetleri gidereceğini, kalbini karartacağını ve insanlar arasında rezil edeceğini söyler (bk. Sülemî, s. 432-433).

Zeccâcî'nin sûfi tavrına dair rivayetleri Sülemî *Tabakâtü's-şûfiyye*'sinde derlemiştir. Kuşeyrî başta olmak üzere sonraki dönem müellifleri onun hakkında bu eserden alıntılar yapmıştır. İbn Nüceyd ibadette ihlâslı davrandığını gördüğü Zeccâcî'ye, "Farz namazlarda iftitah tekbirini alırken neden halin değişiyor?" diye sorduğunda şu cevabı almıştır: "Çünkü bir farza sıdk ve doğrulukla başlayamaktan korkuyorum. Bir kimse Allâhüekber der de kalbinde O'ndan büyük bir şey bulunursa veya ömrü boyunca O'ndan başka birinin yüceliğini kabul ederse kendini kendi diliyle yalanlamış olur" (a.g.e., s. 432; Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, s. 138). Dinin emirlerine özen gösteren kişiye Allah'ın rahmetini mutlaka ulaştıracağını söyleyen Zeccâcî bu özeni hamiyet kavramıyla karşılar. Ona göre hamiyet ikiye ayrılır: Kalbin hamiyeti doğru bir ihlâsa sahip olmak ve gereğini yerine getirmektir. Nefsin hamiyeti dava ve iddiayı terketmektir. Kuru davakulun taşımadığı bir hali dile getirmesidir. Kalpte meydana gelen dava başkasını fitneye düşüreceği gibi sahibinin de bu hale ulaşmasını tamamiyle engeller. Bir diğer tarife göre hamiyet belâ karşısında kulun şikâyeti terketmesidir. Zira her şey Allah'tandır. Eğer gerçek sevgili olan Hak'tan gelen bir şeye (vârid) kul güveniyorsa bu güvenme kulun sevgilisine beslediği muhabbetin eksikliğındendir (Sülemî, s. 432). Zeccâcî diğer sûfiler gibi vakit terimi üzerinde durmuş, sâlikin sadece içinde bulunduğu vakit ve halle meşgul olması, başka şeylerle uğraşmaması gerektiğini, haber ve rivayetlerin sâliki "ibnû'l-vakt" olmaktan engelleyeceğini söylemiştir. Allah'a ulaşma yolunda kalbin her an Allah'ın dışındaki her şeyden soyutlanması gerektiğini ifade eden Zeccâcî'ye göre kalp kulu Allah'a ulaştırın en iyi rehberdir.

Zeccâcî'nin mârifet anlayışında şeriatla akıl arasında özde bir çelişki yoktur. Ona göre sahih ve selim akıl vahyin getirdiklerini mutlaka tasdik eder. Zeccâcî, Câhiliye devrinde insanların akıllarının ve tabiatlarının güzel gördüğü şeylere uyduğunu, Hz. Peygamber'in onları şeriate uymaya sevkettiğini, sahih aklın şeriatın güzel gördüğü şeyleri güzel, çirkin gördüğü şeyleri çirkin gördüğünü vurgular. Akıl hakkındaki bu görüşüyle Zeccâcî, Ahmed el-Antâkî, Ca'fer el-Huldî, Muâviye b. Kurre gibi ilk dönem zâhid ve sûfilerinin yaklaşımlarını benimser. Buna göre akıl Allah'ın nimetlerini tanımay ve ona şükretmeyi sağlayan, kötü duyguların baskısına rağmen

dinin iyi olduğuna hükmettiği tutum ve davranışlara yönelen ve sonuçta âhret mutluluğunu kazandıran bir melekedir. Mârifetin vahdâniyyet, tâzim, minnet, kudret, ezel ve esrar bilgisi olmak üzere altı türü vardır. Kul bu konulardaki bilgisi oranında mârifetullahı erer.

BİBLİYOGRAFYA :

Sülemî, *Tabakât*, s. 431-433; Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 376; Hatib, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 430; Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Kuşeyri Risâlesi* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 2009, s. 138, 142, 451; Ebû'n-Nasr Abdürrahim el-Kuşeyrî, *eş-Şevâhid ve'l-emşâl*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4128, vr. 63^b-64^a; Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 506; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, I, 741; Şa'rânî, *e'l-Tabakât*, I, 226; İbnü'l-Mülâkin, *Tabakâtü'l-evliyâ* (nşr. Nüreddin Şerîbe), Kahire 1393/1973, s. 156-158.

SEMİH CEYHAN

ZECCÂCÎ, Ebû'l-Kâsım

(أبو القاسم الزجاجي)

Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân
b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî
(ö. 337/949)

Arap dili ve edebiyatı âlimi.

Saymere'de doğdu ve Nihâvend'de büyüdü. Kaynaklarda anılan soy zincirinin babasından ileriye geçmemesi Fars asıllı oluşuna bağlanmıştır. Uzun süre hocası Ebû İshâk ez-Zeccâcî'nin yanında kalmasından dolayı "Zeccâcî" nisbesini almış ve bununla şöhret kazanmıştır. Tahsilini ilerletmek amacıyla Bağdat'a giden Zeccâcî burada dil ve edebiyat âlimlerinden ders aldı. Hocaları arasında başta Zeccâcî olmak üzere İbn Keysân, Ebû Bekir İbn Şükayr, İbn Rüstem et-Taberî, Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Hayyât, İbnü's-Serrâc, Ebû Mûsâ el-Hâmiz, Ahfeş el-Asgar, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Niftaveyh, İbn Düreyd, Ebû Abdullah Muhammed b. Abbas el-Yezîdî, Ebû Bekir es-Sûlî, Ebû'l-Alâ İbn Şükayr ve Ca'fer b. Kudâme sayılır. Zeccâcî muhtemelen hocası Zeccâcî'nin ölümünden sonra Bağdat'tan Halep'e gitti, ardından Dimaşk'a geçti ve orada uzun yıllar tedris ve telifle meşgul oldu. Bir ara Mekke'de bulundu, *el-Cümel*'ini orada yazdı, daha sonra Taberiye ve Eyle'ye gitti. Öğrencilerinden Muhammed b. Sâbika en-Nahvî ed-Dimaşki, Abdurrahman b. Muhammed Ebû Nasr ed-Dimaşki, Abdurrahman b. Ömer b. Nasr ed-Dimaşki, Ahmed b. Muhammed b. Selâme (Seleme) ed-Dimaşki, Ali b. Muhammed el-Antâkî, Ebû Ya'kûb İshâk b. Ahmed ed-Dâî'nin adı zikredilir

(Mâzin el-Mübârek, s. 11). Kaynakların çoğunda Zeccâcî'nin 337'de (949) Dimaşk'ta veya Taberiye'de vefat ettiği kaydedilmekle beraber 339 (951) veya 340 (952) yılında öldüğünü söyleyenler de vardır.

Nahiv, lugat ve edebiyat alanında kendini kabul ettirmiş bir âlim olan Zeccâcî taklitçiliğe karşıydı. Eserlerinin çokluğundan dolayı kendisine "sâhibü't-tesânif" unvanı verilmiştir. Zeccâcî ne koyu bir Basra mektebi mensubu ne de mutaassıp bir Kûfe ekolü taraftarıydı. Beğenmediği görüşlere karşı çıkar ve doğru bildiğini savunurdu. Kendisi hem Basra hem Kûfe mektebinden yararlanmış, bazan Kûfeliler'in, bazan da Basralılar'ın görüşlerini tercih etmiştir. Bunda her iki ekole mensup hocalardan yararlanmasının rolü vardır.

Eserleri. 1. *el-Cümelü'l-kübâra**. Zeccâcî'nin nahiv alanındaki en önemli eseridir. Basit ve anlaşılır bir dille yazılan *el-Cümel*'in çok sayıda şerhi, örneklerinin (şevâhid) şerhleri ve ta'likleri yapılmış, üzerinde tezler hazırlanmış ve inceleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Müellifin zamanından itibaren oldukça ilgi gören *el-Cümel*, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-İzâh*'i ile İbn Cinnî'nin *el-Lüma*'ı yazılıncaya kadar Mısır, Mağrib, Endülüs, Hicaz, Yemen ve Suriye çevresinde önde gelen bir gramer kitabıydı. Esere sadece Mağrib ülkelerinde yazılan şerhlerin sayısının 120'ye ulaştığı söylenmektedir (şerhleri için bk. Mâzin el-Mübârek, s. 26-28). İlk defa İbn Ebû Şeneb tarafından yayımlanan eseri (Cezayir 1926; Paris 1376/1957) Ali Tevfik el-Hamed de neşretmiştir (İrbid 1982; Beyrut 1985, 1988). 2. *İştikâku esmâ'illâh* (*Şerhu esmâ'illâh*). Esmâ-i hüsnâ hakkında lugat, iştikak, te'vil ve tefsir açıklamalarını kapsar. Eserin sonunda isim ve sıfat (na't) arasındaki fark ile iştikaka dair bir bölüm yer alır (nşr. Abdülhüseyn el-Mübârek, Necef 1974; Beyrut 1406/1986). 3. *el-İzâh fi 'ileli'n-nahv*. Arapça gramer kurallarının 1, 2 ve 3. dereceden sebeplerinin incelendiği bir eserdir (nşr. İbn Ebû Şeneb, Cezayir 1927; nşr. Mâzin el-Mübârek, Kahire 1959; Beyrut 1979). 4. *Kitâbü'l-Hicâ* (*Kitâbü'l-Hağ*). Arapça'da kadîm imlâ kaidelerine, hemzenin, maksûr, menkûs ve memdûd isimlerin imlâsına dairdir (nşr. Gânim Kaddûrî el-Hamed, "Kitâbü'l-Hağ li'z-Zeccâcî", *Meurid*, XIX/2 [Bağdat 1410/1990], s. 134-157). 5. *el-Emâli fi'l-lugati ve'l-edeb*. İrabi zor bazı âyet ve hadislerin irabi ile lugat ve edebiyat meselelerini, ahbâr, kıssa ve anekdotları kapsar (nşr. Ahmed Emîn eş-Şin-